

УДК 330.341.1.004.68:336.1(477)

А. І. Даниленко

*член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор,
радник при дирекції ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України",
Київ, Україна, finotdel2004@ukr.net*

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ТА ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджено питання інноваційного оновлення основних фондів і фінансування інноваційної перебудови в Україні. Спостерігається тенденція старіння основних фондів. Промислова продукція характеризується низькою часткою інноваційної складової. Відсутня виражена стратегія економічного розвитку, орієнтована на досягнення національних цілей, збільшення експорту та імпортозаміщення задля забезпечення ефективного інвестиційного оновлення промисловості на інноваційній основі. Розкрито ключові аспекти інноваційного оновлення основних фондів в Україні з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних факторів. Зазначено, що модель сертифікатної приватизації, прийнята в Україні, забезпечила заміну державної форми власності на приватну, але не створила належних умов для залучення ефективного власника. Сформульовано пропозиції щодо усунення недоліків, котрі стримують перехід країни до інвестиційного методу управління. Складено структурно-логічну схему управління пріоритетними інвестиційно-інноваційними проектами у вітчизняній промисловості. Наголошено, що в Україні розпочато роботу з модернізації промисловості, підвищення результативності наукових досліджень, підтримки інновацій, проте інноваційні витрати є недостатньо ефективними. Зроблено висновок про необхідність збільшення інвестицій у основні виробничі фонди, що потребує істотної державної допомоги, а також створення умов для значного примноження власних джерел і банківських запозичень у реальному секторі економіки. Підкреслено, що питання про перехід до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку має стати державним пріоритетом. Для цього слід запровадити посилене державне регулювання поступу науки й інноваційного переозброєння в перспективних для нашої країни галузях. Рекомендовано використовувати концепцію управління, котра передбачатиме роздержавлення власності, нові форми ринкових відносин, за яких держава співпрацюватиме з приватним бізнесом. Із метою фінансування структурної перебудови запропоновано створити Банк розвитку України.

Ключові слова: інновація, інвестиційні ресурси, приватизація, інвестиційний процес, національні пріоритети, державна підтримка.

Рис. 1. Літ. 16.

Anatolij Danylenko

Dr. Sc. (Economics), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Science of Ukraine, SI "Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Science", Kyiv, Ukraine, finotdel2004@ukr.net

KEY PROBLEMS OF INNOVATIVE TRANSFORMATION OF UKRAINIAN INDUSTRY AND FINANCIAL ASPECTS OF ITS PROMOTION IN UKRAINE

Abstract. The article examines the issues of innovative renewal of fixed assets and financing of innovative restructuring. The article examines the issues of innovative renewal of fixed assets and funding of innovative restructuring in Ukraine. There is a tendency of aging of

© Даниленко А. І., 2017

fixed assets. Industrial products are characterized by a low share of the innovative component. There is no prudent economic development strategy aimed at achieving national goals, increasing exports and import substitution to ensure an effective investment renewal of industry on an innovative basis. The author considers key aspects of innovation renewal of fixed assets in Ukraine, taking into account objective and subjective factors. It is emphasized that the model of certificate privatization adopted in Ukraine ensured the replacement of the state form of ownership with a private one, but did not create the proper conditions for attracting an effective owner. The paper includes proposals how to address the shortcomings that are holding back the country's transition to an investment management method. A structured and logical scheme for managing priority investment-innovative projects in the domestic industry is drawn up. It is noted that the work to modernize industry, to increase the effectiveness of scientific research, to support innovation has begun in Ukraine, but innovation costs are not effective enough. It is concluded that there is a need to increase investment in fixed assets, which requires substantial state aid, as well as creating conditions for a significant multiplication of own sources and bank borrowings in the real sector of the economy. It is emphasized that the issue of transition to an investment-innovative model of development should become a state priority. To do this, it is necessary to introduce strengthened state regulation of the promotion of science and innovative re-equipment in promising sectors for the country. It is recommended to use the concept of management, which provides for the denationalization of property, new forms of market relations in which the state will cooperate with private business. For the purpose of funding structural adjustment, it is proposed to form the Development Bank of Ukraine.

Keywords: innovation, investment resources, privatization, investment process, national priorities, state support.

JEL classification: E22, L33, O31.

А. И. Даниленко

*член-корреспондент НАН Украины, доктор экономических наук, профессор,
советник при дирекции ГУ "Институт экономики и прогнозирования
НАН Украины", Киев, Украина*

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИННОВАЦИОННОЙ ПЕРЕСТРОЙКИ И ФИНАНСОВЫЕ АСПЕКТЫ ЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ В УКРАИНЕ

Аннотация. В статье исследованы вопросы инновационного обновления основных фондов и финансирования инновационной перестройки в Украине. Наблюдается тенденция старения основных фондов. Промышленная продукция характеризуется низкой долей инновационной составляющей. Отсутствует взвешенная стратегия экономического развития, ориентированная на достижение национальных целей, увеличение экспорта и импортозамещения для обеспечения эффективного инвестиционного обновления промышленности на инновационной основе. Раскрыты ключевые аспекты инновационного обновления основных фондов в Украине с учетом объективных и субъективных факторов. Отмечено, что модель сертификатной приватизации, принятая в Украине, обеспечила замену государственной формы собственности на частную, но не создала надлежащих условий для привлечения эффективного собственника. Сформулированы предложения по устранению недостатков, сдерживающих переход страны к инвестиционному методу управления. Составлена структурно-логическая схема управления приоритетными инвестиционно-инновационными проектами в отечественной промышленности. Отмечено, что в Украине начата работа по модернизации промышленности, повышению результативности научных исследований, поддержке инноваций, однако инновационные расходы недостаточно эффективны. Сделан вывод о необхо-

димости увеличения инвестиций в основные производственные фонды, что требует существенной государственной помощи, а также создания условий для значительного умножения собственных источников и банковских заимствований в реальном секторе экономики. Подчеркнуто, что вопрос о переходе к инвестиционно-инновационной модели развития должен стать государственным приоритетом. Для этого следует ввести усиленное государственное регулирование продвижения науки и инновационного перевооружения в перспективных для нашей страны отраслях. Рекомендовано использовать концепцию управления, предусматривающую разгосударствление собственности, новые формы рыночных отношений, при которых государство будет сотрудничать с частным бизнесом. С целью финансирования структурной перестройки предложено образовать Банк развития Украины.

Ключевые слова: инновация, инвестиционные ресурсы, приватизация, инвестиционный процесс, национальные приоритеты, государственная поддержка.

Як показує світовий досвід, особливості моделей розвитку економіки кожної країни повністю залежать від її стану, панівної форми власності, наявних засобів забезпечення виробництва (матеріальних, людських і фінансових ресурсів), ментальності населення, готового прийняти зміни в системі управління. Нехтування цим фактом, намагання застосувати концепцію економічного розвитку без урахування наведених чинників, як правило, не створює умов для досягнення поставлених цілей.

Ефективне використання фінансових ресурсів не можна забезпечити без усунення основних недоліків стратегічного управління макроекономікою. Кожне ухвалене рішення щодо фінансів, особливо реального сектору, сприятиме вирішенню окремих проблем, проте загалом вони не обов'язково будуть націлені на реалізацію перспективної стратегії економічного розвитку.

Серед основних чинників, що негативно впливали на розвиток економіки і фінансів в Україні, слід назвати:

- відсутність цілісної економічної системи (за часів СРСР економіка України виробляла лише 20 % кінцевого продукту, обслуговуючи єдиний народногосподарський комплекс СРСР), що спричинило посилення залежності національної економіки від експорту й імпорту;

- перехід від державної до приватної власності, що збільшило перерозподіл фінансових ресурсів;

- неналежний державний контроль інвестиційного клімату та модернізації основних фондів;

- слабе державне управління, що не було побудоване на довгостроковій стратегії розвитку економіки.

Зазначені чинники великою мірою спричинили надмірне зношення основних фондів, зокрема в промисловості, невисоку частку інноваційної продукції та досліджень, проведених вітчизняними науковцями. Це різко знизило конкурентоспроможність національної економіки та посилило падіння експорту в низці галузей промисловості.

Як відомо, національна господарська система виокремилася з єдиного комплексу СРСР. На той час Україна не мала повноцінної багатогалузевої економічної системи, котра забезпечувала б за рахунок наявних потужно-

стей потреби внутрішнього й зовнішнього ринків. Обсяги виробництва вітчизняних підприємств за цілою низкою товарних груп перевищували державні потреби, а за низкою видів продукції (наприклад, легкої промисловості) не забезпечували потреби внутрішнього ринку. Зазначене зумовило (після розпаду єдиного союзного комплексу) надмірну відкритість української економіки та її розбалансованість, що вимагало зміни стратегії її розвитку. Між тим зусилля держави на той час (1993 р.) були заблоковані гіперінфляцією, браком бюджетних і валютних коштів, зупинкою (повною або частковою) багатьох підприємств. Окремі компанії (металургійні й хімічні), котрі мали вихід на зовнішні ринки, організували власне виробництво, виходячи з рівня підготовки своїх спеціалістів.

“Запустити” механізм виробництва на підприємстві можна було за допомогою як чималого зовнішньоторговельного обороту, так і приватизації, залучення зовнішніх кредитів чи коштів стратегічних інвесторів. Обрана Україною модель сертифікатної приватизації забезпечила прискорення зміни державної форми власності на приватну, але не створила умов для залучення ефективного власника. Таким чином, було втрачено шанс (зважаючи на велику на той час частку державної власності) пом’якшити диспропорції в економіці; крім того, не було забезпечено очікуваного підвищення ефективності приватизованих підприємств. Проведений ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України” разом із Фондом державного майна України та Державною службою статистики України аналіз 692 звітів великих вітчизняних підприємств, приватизованих у 2002–2004 рр., засвідчив погіршення ключових показників їхньої поточної діяльності (отриманий дохід, число працюючих, зношеність основних фондів, рентабельність) у наступні після приватизації роки. Істотно скоротилися надходження до бюджету податку на прибуток, оскільки після приватизації діяльність багатьох колишніх державних підприємств стала збитковою.

Варто зауважити, що приватизація об’єктів державної власності (за рахунок сертифікатів) була здійснена переважно без урахування стану підприємств, у т. ч. їх прибутковості, експортної бази, місця в галузевому ланцюзі виготовлення кінцевої продукції, національної безпеки тощо. У зв’язку з цим у 1998–1999 рр. було зроблено спробу змінити встановлений порядок приватизації, що здійснювалася здебільшого завдяки приватизаційним і компенсаційним сертифікатам та продажу суб’єктів господарювання на відкритих аукціонах.

Державний інвестиційно-кліринговий комітет України було залучено до участі у відкритих аукціонах із приватизації об’єктів державної власності з метою докорінної зміни схеми приватизації. Комітет створив (відповідно до рекомендацій міжнародних адвокатських контор) госпрозрахункову компанію “Фінпром”, котра мала брати участь у конкурсах із приватизації об’єктів, що проводилася з урахуванням їхнього технічного стану, забезпечення ними подальшого нарощення реалізації продукції та підвищення, за рахунок власних коштів “Фінпрому”, вартісної конкурсної ціни окремих підприємств для майбутніх аукціонів із приватизації. При цьому окремі об’єкти, які повинен був викупити на приватизаційному ринку “Фінпром”, і ті, що мали велике значення

для економіки та виступали основою для подальшої поглибленої переробки сировини в Україні, могли протягом певного періоду взагалі не виставлятися на продаж. Новий порядок був затверджений відповідним указом у травні 1998 р. Уряд постановив передати для участі в аукціоні відповідний перелік підприємств, і Державний інвестиційно-кліринговий комітет (а саме “Фінпром”) отримав понад 2 млрд грн сертифікатів, котрі не були використані з часів випуску компенсаційних сертифікатів (їхній резерв перебував у розпорядженні Національного банку України). Цей залишок офіційно передали “Фінпрому” для здійснення ним закупівель державних підприємств на аукціоні.

Указ Президента було розглянуто на сесії Верховної Ради України, котра не підтримала його та у вересні 1998 р. прийняла рішення про тимчасове припинення його впровадження. Водночас було призначено депутатську комісію щодо перевірки правомірності дії Державного інвестиційно-клірингового комітету, згідно з президентським указом. На жаль, ця перевірка не проводилась, а указ так і не було виконано. Тому продаж усього додаткового переліку підприємств, що їх мав приватизувати “Фінпром” на відкритому аукціоні, призупинено відповідною постановою Кабінету Міністрів.

Частка прибуткових підприємств у їхній загальній кількості (зокрема, по промисловості) скоротилася після 1997 р., коли згідно із Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” [1] платежі й обсяг доходів визначалися не за даними бухгалтерського обліку платника податків, а як різниця між загальною сумою валових доходів і валових витрат підприємства (за винятком авансових платежів). При цьому слід звернути увагу на те, що частка прибуткових підприємств у їхній загальній кількості в промисловості України впродовж 1992–1994 рр. зменшилася з 96,3 до 93,5 %, у 1995 р. – до 88,5 і в 1996 р. – до 70 %, а надалі ще більше: в 1997 р. вона дорівнювала 54,9 %, у 1998 р. – 46, у 1999 р. – 48,1 %. Лише у 2003–2008 рр., коли відбулося зростання національної економіки (у 2006–2007 рр. – понад 7 %), частка прибуткових підприємств у їхній загальній кількості підвищилася (із 60,1 до 66,6 %) [2, с. 66, 67].

Отже, є підстави стверджувати, що нова методика визначення показника податку на прибуток помітно применшила його роль у загальній структурі зведеного бюджету України. Якщо в 1993–1996 рр. частка податку на прибуток у загальній сумі платежів становила 36,0, 41,8, 37,7 і 32,2 % відповідно, то починаючи з 1997 р. вона зменшилася з 26,8 до 21,1 % у 2008 р. і 15,9 % у 2009 р. [2, с. 61, 66, 67]. Водночас, як показали результати аналізу, платежі з прибутку скоротилися також через подовження термінів розрахунків за кредиторською й дебіторською заборгованістю (з одного до трьох років) та за поставки продукції на експорт (із 90 до 120 днів). У 2015 р. загалом по економіці сумарно чисті збитки перевищили суму чистого прибутку на 373,5 млрд грн [3], а частка збиткових підприємств становила 26,7 % (у 2014 р. – 34,5 %).

Підвищити темпи розвитку виробництва буде вкрай важко, враховуючи велику зношеність основних фондів у промисловості (станом на 2015 р. – 76,9 %), високий рівень кредиторської й банківської заборгованості та брак

власних обігових коштів (на 1 січня 2015 р. сума кредиторської заборгованості становила 1733,3 млрд грн, а 2016 р. – 2196,4 млрд грн). На тлі низької рентабельності підприємств реального сектору, високих банківських процентів і ризику кредитування підприємств виникли додаткові ускладнення розвитку цього сектору економіки. З метою посилення стимулюючої ролі податкових пільг зроблено ряд кроків, здебільшого спрямованих на коригування рішень щодо зміни окремих статей Податкового кодексу України у зв'язку з необхідністю зменшення втрат податкових надходжень до бюджету та врахування бізнес-інтересів приватних власників.

Ось чому й сьогодні, крім багатьох організаційних заходів із інвентаризації наданих податкових пільг, важливим елементом є їх “прив'язка” (зокрема, пільг з податку на прибуток і ПДВ) до законодавчо визначених економічних пріоритетів, особливо тих, що забезпечують інноваційну діяльність підприємств. Активне використання податкових пільг здатне створити умови для забезпечення зростання доходів підприємства та збільшення в перспективі доходів державного бюджету. На жаль, в українській практиці цього не сталося: обсяг наданих пільг у вільних економічних зонах перевищив суми, що надходили від них до бюджету (у 2003 р. – утричі порівняно з 2002 р.; 1,7 млрд проти 0,5 млрд грн) [4]. Ще більшим був розмір пільг, встановлений відповідно до Закону України “Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України” [5]. Аналіз показав: незважаючи на поліпшення фінансового стану підприємств гірничо-металургійного комплексу та зростання поставок продукції на міжнародний ринок, додаткових доходів до бюджету від прибутку металургійних підприємств практично не надходило. Водночас, як свідчить зарубіжний досвід, застосування податкових пільг у перспективі має створити умови для наповнення дохідної частини бюджету.

Можна тільки привітати, що Уряд України у 2016 і 2017 рр. розпочав роботу з модернізації промисловості, наукових досліджень та інноваційної системи, боротьби з корупцією, судової реформи, залучення іноземних інвесторів, розширення можливостей підприємців щодо отримання додаткових ресурсів залежно від результатів їхньої діяльності. На особливу увагу заслуговує останнє рішення Кабінету Міністрів України щодо посилення суспільного впливу на підготовку рекомендацій у галузі технічного переозброєння виробництва, для чого утворено Національний комітет з промислового розвитку [6], головним завданням якого є оцінювання й консультування Уряду з питань реального стану вітчизняної промисловості, розвитку механізму посилення конкурентоспроможності промислових товарів, послуг та підвищення ефективності державного управління на інноваційних засадах, що, по суті, корелює з основними цілями розвитку національної економіки. Кінцевою метою діяльності Комітету є забезпечення умов для впровадження високотехнологічної моделі виробництва в Україні та випуску промислової продукції на експорт.

На рисунку відображено процес проходження інвестиційними проектами всіх етапів відбору до їх затвердження на рівні Уряду відповідно до чинного

Положення про Національний комітет з промислового розвитку. Початок цій роботі було покладено ще в часи існування Мінпромполітики України, котрому підпорядковувалася чимала частина великих підприємств, що тоді перебували в державній власності. Назване міністерство на доручення Кабінету Міністрів України (до квітня 1999 р.) опрацювало разом із підвідомчими підприємствами уточнений перелік проектів і контрактів на поставку нової продукції, зокрема на експорт. Були обґрунтовані обсяги додаткового ресурсу для здійснення проектів і терміни їх погашення. Всього було відібрано 42 найефективніших проекти з окупністю до 9–15 місяців, включаючи частину, яка передбачала виробництво продукції на експорт, та інші проекти з дещо довшим терміном окупності, виходячи з необхідності модернізації діючих підприємств і освоєння нової продукції, що мала реалізовуватися в Україні¹. Вказані проекти були погоджені з обслуговуючими підприємствами й комерційними банками (Інкомбанком, Промінвестбанком, Приватбанком, Укресімбанком та ін.), які дали згоду надати кредити на інвестиційні проекти, але сподівалися на фінансову підтримку від НБУ. Проте останній не тільки не надав її, а й не сприяв ухваленню підготовленого законопроекту “Про створення Державного банку розвитку”, котрий перебував у парламенті. Водночас Уряд України докладав чималих зусиль для здійснення зазначених проектів, адже поставка частини продукції з них була погоджена із зарубіжними споживачами.

Була розроблена програма збільшення випуску експортної продукції та розвитку промислового виробництва в Україні (наміченого ще в 1990-і роки), що знайшло відображення в законопроекті “Про державну програму розвитку експортного потенціалу України”, де, крім мети нарощування обсягів експорту, були визначені можливі шляхи реалізації цієї програми (підтримка експортного виробництва та диверсифікація його товарної структури, стимулювання діяльності інвесторів і експортерів, розширення й переоснащення потужностей для виробництва експортної продукції, джерела фінансування програми). Характерно, що за всіма розділами вказаної програми передбачалися відповідні механізми виконання поставлених завдань. На жаль, проект програми не було затверджено й вона не реалізовувалася, що негативно вплинуло на економічне зростання України, особливо в кризовий період.

Інвестиційний розвиток підприємств залежить переважно від наявності власних коштів, які формуються із амортизаційних відрахувань і прибутку. Проте за низької рентабельності виробництва, великої кількості збиткових підприємств в Україні сума амортизаційних відрахувань не сприяє ефективному оновленню основних фондів, а слабка державна підтримка інвестиційної діяльності й порівняно малі обсяги власних джерел фінансування підприємств зумовили погіршення відношення інвестицій до ВВП у останні роки, на відміну від ряду інших країн. За даними Світового банку, на сьогодні відношення капітальних інвестицій до ВВП України становить лише 13,7 % (2016 р.), тимчасом як у Китаї – 43,3, у Південній Кореї –

¹ Усі затрати кредитних ресурсів становили 296,53 млн грн (від 0,5 до 1 млн на кожне підприємство й одне, ПАТ “Укртелеком”, – 80 млн грн).

27,97 % (2015 р.) [7]. Масштабні інвестиції в основні національні виробничі фонди, що їх необхідно найближчим часом здійснити, потребують не тільки значної державної допомоги, а й створення умов для істотного збільшення власних джерел і банківських запозичень із метою фінансування інвестиційної діяльності в реальному секторі економіки. Заходи, передбачені у 2016 р. рішенням Уряду про докорінну зміну підходів до реконструкції промислового виробництва в Україні, повинні використати всі можливі шляхи здійснення інвестицій у цю галузь. Орієнтовна сума необхідних грошових ресурсів становить сотні мільярдів доларів США.

Визначені законодавством норми дають підстави Кабінету Міністрів України запровадити жорсткіший контроль інноваційної діяльності, забезпечення випуску нової продукції й збільшення присутності товарів вітчизняного виробництва на світовому ринку (за рахунок як коштів бюджету, так і кредитних ресурсів від спеціально створеного інвестиційного банку або під гарантію Уряду іншим державним банком).

Інвестиційний клімат може бути поліпшений у разі державної підтримки, спрямованої на забезпечення зростання економіки. Виконання комплексної роботи – від початку наукового дослідження до широкої програми організації випуску нової продукції (через відповідний інвестиційний проект) у виробництво має контролюватися й фінансуватися державою.

Окремим завданням щодо випуску нової продукції для Національного комітету з промислового розвитку щодо проектів державного рівня має стати закупівля нових, ефективних патентів (виробничих зразків) або іноземного діючого устаткування (коли це державна програма), що не розглядається в цій статті.

З огляду на катастрофічну зношеність основних фондів, низьку інноваційність продукції промисловості та, як наслідок, неможливість підвищення її конкурентоспроможності, очевидно, варто визнати, що перехід до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку має стати окремим державним пріоритетом. По суті, це впливає з реалізації Положення про Національний комітет з промислового розвитку, де прописано умови забезпечення державою ефективності виробництва товарів і послуг, та зумовлює потребу в зосередженні уваги на створенні інновацій і розвитку української науки. Саме таким шляхом пішов Китай, котрий забезпечив собі одне з перших місць у світі за обсягом і часткою інноваційних капіталовкладень, – використовуючи як складові перспективні сфери власних наукових досліджень.

Виконати це завдання можна тільки за умови запровадження посиленого державного регулювання розвитку науки та інноваційного переозброєння в галузях, що мають усі перспективи розбудови в українській економіці. Безперечно, такий підхід потребує збільшення основних фінансових джерел реалізації інвестиційних проектів у підприємств, а саме амортизаційних відрахувань, і зменшення збитків. Зокрема, Законом України від 21.12.2016 № 1797-VIII підрозділ 4 розділу XX Податкового кодексу України доповнено п. 43, згідно з яким платники податку на прибуток під час обчис-

лення амортизації прямолінійним методом можуть починаючи з 1 січня 2017 р. вдаватися до мінімально допустимого терміну амортизації, котрий не перевищує двох років, у разі придбання основних засобів після цієї дати, а також якщо для них одночасно виконуються такі вимоги: вони не були введені в експлуатацію та не використовувалися на території України; введені в експлуатацію в межах одного з податкових (звітних) періодів починаючи з 1 січня 2017 р. до 31 грудня 2018 р. та ін.

Запровадження прискореної амортизації до нових машин і обладнання, а також вирахування переоцінки з вартості основних засобів, яка амортизується, сприятиме податковому стимулюванню оновлення основних засобів. Проте запроваджені зміни є недостатніми та істотно не знизять загального показника зношеності основних фондів у вітчизняній промисловості. Однак додаткові кошти, що збільшать власні ресурси підприємства, можуть бути використані не тільки на нове будівництво, а й на ремонт наявного устаткування. Разом із тим без належної державної підтримки важко забезпечити закупівлю нового інноваційного устаткування, зважаючи на запас застарілої техніки й порівняно дешевої робочої сили в Україні, яка готова працювати насамперед на застарілих основних фондах. Для прискорення модернізації обладнання доцільно використати зарубіжний досвід щодо значного примноження коштів підприємства за рахунок податку на прибуток, особливо при впровадженні інвестиційних проектів, рекомендованих для реалізації Урядом.

Пільгова державна допомога бізнесу з метою розвитку інвестиційно-інноваційної сфери (наприклад, у Японії та Південній Кореї) дає економічні результати. При цьому, за потреби, в чинні положення вносяться пропозиції щодо зменшення преференцій, раніше наданих об'єднанням (у Південній Кореї – чеболям, коли впроваджена раніше система підтримки новачків почала давати збій) [8, с. 99–114].

Як показують результати дослідження, обсяг інвестиційних витрат в Україні за минулі роки міг би бути більшим у разі використання підприємствами наданих податкових пільг. Однак дані податкових органів свідчать про те, що пільги, надані вітчизняним підприємствам у 2002–2015 рр. у обсязі близько 244 млрд грн [9], істотно не сприяли впровадженню нових ефективних інвестиційних проектів і жодних рішень стосовно посилення контролю використання цих пільг ухвалено не було.

Впродовж майже усього цього періоду інвестиційні кошти в Україні витрачалися на підтримку наявного виробничого ресурсу, що сприяло збереженню практики використання застарілої техніки та посиленню зношеності основних фондів. Процес оновлення слід розпочати з тих галузей економіки, які мають достатній місцевий сировинний базис, а головне – широкий ринок збуту на території нашої країни. Серед таких галузей – фармацевтична, АПК, легка промисловість, окремі сфери машинобудування [10].

Скорочення імпорту продукції, в т. ч. російського виробництва, відкриває перед вітчизняною промисловістю можливість насичення внутрішнього ринку продукцією національного виробника. Імовірно також значне

збільшення споживання продукції металургійних підприємств в Україні, власного авіабудування та випуску продукції інших галузей. Утім, і в цьому разі необхідний пошук додаткових фінансових ресурсів, оскільки йдеться про можливе розширення інвестування в національну економіку.

Між тим власники українських підприємств проявляють недостатній інтерес до фінансування чи співфінансування з державою перспективних інноваційно-інвестиційних проектів. Як наслідок, велика частина фінансових ресурсів виводиться підприємцями з країни. За оцінками міжнародних організацій, протягом 2004–2013 рр. було виведено близько 116,8 млрд дол. США [11]. Навіть частина цих ресурсів у разі вкладення у вітчизняну економіку могла б активізувати модернізацію промисловості.

Незважаючи на тенденції виведення грошових коштів вітчизняних підприємств за кордон, обсяг інвестицій у реальний сектор національної економіки за період 2010–2014 рр. був чималим: за рахунок усіх джерел – понад 130 млрд дол. США (майже третина цих коштів спрямована в промисловість) [4]. Разом із тим частка національної інноваційної, конкурентоспроможної продукції у 2015 р. становила лише 1,4 %, що вказує на недостатню ефективність інноваційних витрат, а отже, потребу в додаткових економічних стимулах. Зокрема, при реалізації спільних із державою інвестиційних проектів слід гарантувати приватним інвесторам право майбутнього викупу частки держави в таких проектах. Можливі й інші стимули, котрі забезпечать успішну реалізацію цих проектів.

Основними складовими успіху багатьох країн, наприклад Південно-Східної Азії, є: визначення обмеженої кількості (двох-трьох) національних пріоритетів, забезпечення їх стійкого фінансування, створення для цього банків розвитку. Такий підхід був застосований, зокрема, в **Південній Кореї**, яка ще в 1960 р. вважалась однією з найбідніших країн, а сьогодні входить до найрозвинутіших держав світу. Своїми досягненнями вона завдячує ефективному державному регулюванню, успішній реалізації п'ятирічних планів і стабільному фінансуванню експортних пріоритетів, у т. ч. їх державній підтримці. За час, що минув після активізації нового механізму, неодноразово змінювалися технологічні пріоритети: в 1950-х роках до них відносили переснащення базових галузей – будівництва, металургії, електроенергетики; потім – підтримку галузей промисловості, які мали резерви для потенційного економічного зростання; згодом – формування великих конгломератів промислових компаній (чеболів), здатних цілеспрямовано забезпечити виробництво конкурентоспроможної на світових ринках продукції, – Samsung Electronics, LG Electronics, Kia Motors, Hyundai та ін.

Економічне піднесення **Китаю** забезпечене завдяки прискореному розвитку експорту та нарощуванню обсягів (відносно ВВП) інвестицій; водночас відбувалося насичення внутрішнього ринку товарами вітчизняного виробництва.

Широке впровадження ринкових механізмів господарювання характерне й для **В'єтнаму**, який досяг значного успіху в економічному розвитку,

хоча розпочав реформи лише наприкінці ХХ ст. Такий результат пов'язаний передусім із нарощенням експорту продукції, обсягів виробництва товарів сільського господарства та великою мірою забезпечений масштабними інвестиціями у виробництво продукції тропічного землеробства, здійсненими в 1980-і роки, завдяки котрим були створені (за рахунок технічного кредиту СРСР) державні плантації з вирощування кави, чаю й каучуконосних дерев (гевеї). Нині В'єтнам за багатьма видами товарів (рис, чай, кава, продукти гевеї, морепродукти та ін.) належить до світових лідерів¹.

Попри різницю у стані національних економік і ментальності населення, кінцеві цілі (визначені довгострокові національні економічні пріоритети) зазначених країн досягалися за рахунок прискореного технологічного оновлення виробничого потенціалу, в т. ч. залучення прямих іноземних інвестицій і закупівлі патентів, збільшення фінансування розвитку науки, стимулювання впровадження інноваційних технологій та розширення на цій основі виробництва нової конкурентоспроможної продукції з високою часткою доданої вартості.

На жаль, фінансування науки в Україні стає дедалі гіршим, тимчасом як у світовому співтоваристві у 2007–2013 рр. витрати на неї зросли на 30,7 %, а в країнах Південно-Східної Азії – з 29 до 37 % (при цьому глобальний ВВП збільшився на 20 %). Дослідників за цей період у світі побільшало на 20 %, тоді як в Україні їх помітно поменшало [12]. У 2015 р. частка загальних витрат на науку у ВВП України становила 0,64 %, в т. ч. близько 0,3 % за рахунок бюджету, та залишалася низькою у 2016 р., між тим у країнах ЄС їхня частка перевищує 2,0 % ВВП [13].

Не випадково через відсутність фінансової підтримки за останніх 20 років різко скоротилися вітчизняні наукові кадри. Якщо в перші роки незалежності за цим показником Україна перебувала приблизно на рівні Німеччини та Франції, то наразі число наукових працівників скоротилося в 4,6 рази, зокрема в галузевому секторі – в 4,17, підприємств – 4,28 і академій наук – 0,58 рази наявного складу [14].

Очевидно, що без прогресу в окресленій сфері українській владі буде дедалі важче впоратися з викликами ХХІ ст., адже для економічного піднесення й підвищення рівня життя населення потрібні вагомі відкриття у сфері фундаментальних і прикладних досліджень, що забезпечать конкурентоспроможність України на світових ринках. Ось чому потрібно докласти всіх зусиль для якомога швидшого досягнення закріпленого в законодавстві рівня фінансування вітчизняної науки. З цією метою доцільно використовувати концепцію управління, котра за своєю сутністю передбачатиме роздержавлення власності, застосування нових форм ринкових відносин, за яких держава вибудовуватиме співпрацю з приватними комерційними підприємствами з урахуванням національних пріоритетів. При цьому варто враховувати обмеженість фінансових ресурсів, істотну зношеність основних

¹ Один із перших законопроектів В'єтнаму стосувався заборони вивезення непереробленої сировини із сандалового дерева.

фондів, низьку ємність експортних можливостей продукції інноваційної спрямованості й імпортозаміщення.

Усуваючи недоліки в господарській діяльності підприємств, доцільно вжити заходів щодо пришвидшення модернізації промисловості. У зв'язку з цим необхідно:

- прийняти законодавчі рішення стосовно організаційних, правових і економічних важелів впливу на власників приватних підприємств і холдингів (на умовах корпорації з державою) зі зниження надвисокої зношеності основних фондів, ліквідації застарілого устаткування та стимулювання за своєчасне введення в дію нового, прогресивного обладнання;

- обмежити можливості суб'єктів господарювання щодо використання їхніх інвестиційних фінансових ресурсів на проведення капітальних ремонтів (до 24 % усіх капітальних вкладень [15]) і стимулювати організацію передових виробництв;

- збільшити заохочення приватного сектору до участі в державних інвестиційних проектах із масового розвитку високотехнологічних виробництв;

- розв'язати проблему залучення іноземних інвестицій для створення нових виробничих потужностей інноваційної спрямованості, незважаючи на великий державний борг, незадовільний фінансовий стан підприємств та небажання зарубіжних інвесторів створювати в окремих країнах конкурентів (зокрема, з переробки власної сировини).

Для запровадження системи державного управління з реалізації затверджених Кабінетом Міністрів України інвестиційних проектів мають бути створені державні інституції, котрі забезпечать не лише кваліфікований відбір і втілення інвестиційних проектів¹, а й відповідний зв'язок із профільними установами, в т. ч. створеного банку розвитку, який гарантуватиме фінансування відібраних державних інноваційних і взагалі всіх ефективних інвестиційних проектів. Центральним органом, очевидно, буде Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Наразі у структурі міністерства чітко не виписано додаткової розпорядчої організації – виконавця, що відповідає за впровадження інвестиційного проекту за рішенням Уряду. Для прикладу, свого часу у В'єтнамі у складі відповідного міністерства діяв державний комітет з інвестицій, котрий займався питаннями реалізації інвестиційних проектів. Без створення подібного інституту в Україні очікувати помітних зрушень у роботі створеного Національного комітету з промислового розвитку не варто.

На сьогодні розроблено багато апробованих методик відбору проектів (зокрема, ті, що застосовуються міжнародними інвестиційними банками й фондами), які можна використати у вітчизняній практиці. Проте вони не містять чітко визначеного підходу щодо відповідності інвестиційних проектів обраному державою курсу та не завжди враховують особливості національної економіки. На наше переконання, всі затверджені Урядом інвес-

¹ Маються на увазі всі ефективні інвестиційні проекти, що фінансуються державою (можливо, через банк розвитку), за участі приватних інвесторів та іноземних кредитів.

тиційні проекти, котрі сприяють досягненню встановлених згідно з національними пріоритетами цілей, мають здійснюватися на єдиних, недискримінаційних засадах, незалежно від форми їх фінансування (державної, державно-приватної чи приватної, в т. ч. іноземних учасників).

У разі щорічного вдосконалення системи відбору ефективних проектів, їх державної підтримки, підвищення довіри й уваги до цих проектів із боку вітчизняних та іноземних інвесторів цілком можливо в перспективі забезпечити істотний приріст ВВП і зламати негативну тенденцію старіння основних фондів, поліпшити конкурентоспроможність українських товаровиробників.

Упроваджуючи державне управління проектами, слід обов'язково передбачити умову збереження й удосконалення чинної системи регулювання і стимулювання виробництва продукції (за тим самим принципом, за яким проводились окремі економічні експерименти в Україні). При перебудові порядку фінансування проектів варто з'ясувати причини низької ефективності надання державних коштів підприємствам (організаціям) в Україні в минулі роки. Зважаючи на негативний досвід прямої бюджетної підтримки матеріального виробництва¹, відсутність "довгих" грошей у чинній кредитній системі для інвестиційного кредитування, необхідно створити систему фінансування проектів за рахунок спеціальної інвестиційної кредитної установи, адже державні банки в Україні такої ролі не виконують; посилити контроль (без корупційної складової) повернення витрачених підприємствами бюджетних коштів за інвестиційними проектами з огляду на доцільність застосування низки санкцій до недобросовісних позичальників.

Складовою фінансування інвестиційних проектів в Україні може стати банк розвитку, на користь створення якого свідчить досвід багатьох країн світу. Зокрема, в Німеччині, Японії, Південній Кореї це державний банк, підпорядкований уряду. Через відсутність чітких цілей і напрямів діяльності держбанків в Україні (Ощадбанку, Укресімбанку та Укргазбанку) щодо системного забезпечення інвестиційних і поточних проблем галузей національної економіки заміна бюджетного фінансування окремих виробничих потреб реальним кредитуванням їх держбанками поки що не дала очікуваного ефекту. За даними офіційної звітності цих банків нами розраховано, що на початок жовтня 2016 р. вони отримали від НБУ на розширення кредитного портфеля для корпоративних клієнтів понад 200 млрд грн (на 69 % більше, ніж у 2013 р.), котрі були в основному використані на забезпечення поточних потреб низки галузей.

Особливий статус банку розвитку як інституції першого рівня повинен бути визначений окремим законом, і 100 % його акцій мають належати державі. Зазвичай на такий банк не поширюються певні положення законодавства про банки й банківську діяльність, окрім того, він має власні пріорите-

¹ Обсяг бюджетної підтримки за 2002–2015 рр. становить близько 164 млрд грн, що, на жаль, не сприяло помітному поліпшенню стану національної економіки (див.: Розвиток державних фінансів України в умовах глобалізації: кол. моногр. / Луніна І. О. та ін.; за ред. І. О. Луніної; ДУ "Ін-т економіки та прогнозування НАН України". Київ, 2014. 296 с.).

ти кредитування, кількісні обмеження на запозичення, ліміти, напрями, можливі умови, порядок і строки кредитування, надання гарантій та виконання функцій агента тощо¹.

Порядок надання банком розвитку довгострокових кредитів підприємствам значно менше вплине на роль інфляційного процесу порівняно з бюджетним фінансуванням. На відміну від прямої бюджетної підтримки підприємств, кредитний механізм практично відтерміновує факт зростання готівкового грошового обороту, оскільки лєвова частка готівки потрапить у грошовий обіг лише після проходження фінансовими ресурсами всіх стадій інвестування, що триватиме мінімум один-два роки. Це створить умови для здійснення НБУ м'якішої грошової політики та сприятиме економічному розвитку країни.

На нашу думку, в банку розвитку доцільно розробити й запровадити:

1) нову інституційну методику державного регулювання процесів створення та фінансового забезпечення національної інноваційної системи в напрямі досягнення цілей, встановлених згідно з національними пріоритетами;

2) механізми координації і взаємоузгодження управлінських рішень щодо приведення умов господарської діяльності підприємств (під час кризи й посткризового періоду) у відповідність із завданнями, визначеними Урядом;

3) форму (схему) державної підтримки, що надаватиметься підприємствам для реалізації інвестиційних проектів через бюджетно-кредитний канал на умовах її повернення власникові;

4) шляхи вдосконалення системи управління державним фінансуванням з метою забезпечення надання асигнувань на реалізацію інвестиційних проектів та їх виконання на умовах державно-приватного партнерства.

Зазначене дасть змогу розв'язати такі невідкладні завдання:

- Підвищення зацікавленості бізнесових кіл у інноваційному розвитку української економіки.

- Збільшення державної підтримки інноваційних проектів (забезпечення своєчасного фінансування, ефективнішої прискореної амортизації, надання широких і контрольованих пільг при оподаткуванні, права викупу бізнесом у держави нового об'єкта, який створений внаслідок реалізації інвестиційного проекту, тощо).

- Зниження корупції в частині бюджетних витрат, пов'язаних із державною підтримкою підприємств реального сектору, з урахуванням того, що комерційне фінансування інвестиційних проектів здійснюватиметься переважно банківською системою.

- Уточнення законодавства в частині формування обігових коштів за рахунок нормативно-правових актів, котрі стосуються механізму створення

¹ В Інституті економіки та прогнозування НАН України є необхідні матеріали, що сприятимуть розробленню такого закону.

власних обігових і позикових коштів, включаючи зміни в системі розподілу прибутків та платежів до бюджету.

Варто наголосити, що розв'язання економічних проблем за допомогою виключно ринкових механізмів, без активної участі держави та залучення кредитної системи й фондового ринку, не дасть потрібного результату. Тим більше на тлі антитерористичної операції на Донбасі та анексії Криму. Тому ми поділяємо думку академіка НАН України В. П. Горбуліна, що сьогодні ми перебуваємо на перетині відразу трьох криз: фінансово-економічної, державно-політичної та геополітичної. Однак без подолання перших двох надій на вихід із третьої небагато. Крім того, “гібридні конфлікти ставлять питання не про перемогу, а про підтвердження суб'єктності держави та її стійкості: політичної, економічної, військової, інформаційної – модернізація та стабілізація внутрішньополітичних і, що навіть важливіше, – *внутрішньоекономічних процесів*” (курсив наш. – Авт.) [16].

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”: закон України від 22.05.1997 № 283/97-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/283/97-вр>.
2. Економіка України за 1991–2009 роки. Київ: Держкомстат України, 2010. 112 с.
3. Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності за відповідні роки: стат. зб. / Держ. служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
5. Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України: закон України від 14.07.1999 № 934-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/934-14>.
6. Про утворення Національного комітету з промислового розвитку: постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2016 № 711. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/711-2016-п>.
7. Офіційний веб-сайт Світового банку. URL: www.worldbank.org/.
8. Нефедкин В. И. Экономическая власть крупных корпораций и развитие регионов. *Экономический портал*. 2016. 3 нояб. URL: <http://institutiones.com/general/2902-ekonomicheskaya-vlast-krupnykh-korporacii-i-razvitie-regionov.html>.
9. Розвиток державних фінансів України в умовах глобалізації: кол. моногр. / Луніна І. О. та ін.; за ред. І. О. Луніної; ДУ “Ін-т економіки та прогнозування НАН України”. Київ, 2014. 296 с.
10. Дослідження інвестиційних можливостей з організації виробничих кластерів в Україні: звіт ДП “Укрпромзовніш експертиза”. Київ, 2015.
11. Kar D., Spanjers J. Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2004-2013. 2015. Dec. URL: <http://www.gfintegrity.org/report/illicit-financial-flows-from-developing-countries-2004-2013/>.
12. Шадура В., Загородній А., Кордюк О. Чи потрібен Україні Академічний університет? *Дзеркало тижня*. 2016. № 21, 11 черв. URL: <http://gazeta.dt.ua/science/chi-potriben-ukrayini-akademichniy-universitet-kau-mozhe-zaklasti-pidvalini-odnogo-zi-shlyahiv-reformuvannya-nan-ukrayini-.html>.
13. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2007 році: стат. зб. / відпов. за випуск І. В. Калачова. Київ: ДП “ІВЦ Держкомстату України”, 2008. 362 с.
14. Малицький Б., Попович О. Українська наука: наслідки політики “урізання”. *Дзеркало тижня*. 2016. № 36, 8 жовт. URL: <http://gazeta.dt.ua/science/ukrayinska-nauka-naslidki-politiki-urizannya-.html>.
15. Капітальні інвестиції в Україні у 2010–2015 рр., січні – березні 2016 р.: стат. зб. / Держ. служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ6_u.htm.
16. Горбулін В. Точка біфуркації. *Дзеркало тижня*. 2016. № 41, 5 лист. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/tochka-bifurkaciyi-.html>.

References

1. Verkhovna Rada of Ukraine. (1997). *Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny` "Pro opodatkuvannya pry`butku pidpry`yemstv"* [About amending the law of Ukraine "On the taxation of profits of enterprises"] (Act No. 283/97-BP, May 22). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/283/97-bp> [in Ukrainian].
2. State Statistics Service of Ukraine. (2010). *Ekonomika Ukrayiny` za 1991–2009 roky`* [Economy of Ukraine in 1991–2009]. Ky`yiv: Author [in Ukrainian].
3. State Statistics Service of Ukraine. (n. d.). *Diyal`nist` pidpry`yemstv – sub`yektiv pidpry`yemny`c`koyi diyal`nosti za vidpovidni roky`* [Activity of enterprises - subjects of entrepreneurial activity for the relevant years]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
4. Official website of State Statistics Service of Ukraine. (n. d.). Retrieved from www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
5. Verkhovna Rada of Ukraine. (1999). *Pro provedennya ekonomichnoho ekspery`mentu na pidpry`yemstvakh hirny`cho-metallurhiynoho kompleksu Ukrayiny`* [About the conduct of an economic experiment at the enterprises of the mining and metallurgical complex of Ukraine] (Act No. 934-XIV, July 14). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/934-14> [in Ukrainian].
6. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2016). *Pro utvorennya Nacional`noho komitetu z promy`slovoho rozvy`tku* [About establishment of the National Committee for Industrial Development] (Decree No. 711, October 11). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/711-2016-n> [in Ukrainian].
7. Official website of World Bank. (n. d.). Retrieved from www.worldbank.org/.
8. Nefedkin, V. I. (2016, November 3). *E`konomicheskaya vlast` krupny`kh korporacij i razvitie regionov* [The economic power of large corporations and the development of regions]. *E`konomicheskij portal* [Economic portal]. Retrieved from <http://instituciones.com/general/2902-ekonomicheskaya-vlast-krupnyx-korporacii-i-razvitie-regionov.html> [in Russian].
9. Lunina, I. O. (Ed.). (2014). *Rozvy`tok derzhavny`kh finansiv Ukrayiny` v umovakh hlobalizaciyi* [The development of public finances of Ukraine in the context of globalization]. Ky`yiv: DU "Instytut ekonomiky` ta prohnozuvannya NAN Ukrayiny`" [in Ukrainian].
10. State enterprise "Ukrpromzovnishekspery`ta". (2015). *Doslidzhennya investy`cijny`kh mozhly`vostej z orhanizaciyi vy`robnny`chy`kh klasteriv v Ukrayini* [Research investment opportunities for the organization of industrial clusters in Ukraine]. Ky`yiv: Author [in Ukrainian].
11. Kar, D., Spanjers, J. (2015, December 8). *Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2004–2013*. Retrieved from <http://www.gfintegrity.org/report/illicit-financial-flows-from-developing-countries-2004-2013/>.
12. Shadura, V., Zahorodnij, A., & Kordyuk, O. (2016, June 11). *Chy` potriben Ukrayini Akademichny`j universy`tet?* [Does Ukraine need academic university?]. *Dzerkalo ty`zhnya* [Mirror of the week], 21. Retrieved from http://gazeta.dt.ua/science/chi-potriben-ukrayini-akademichniy-universitet-kau-mozhe-zaklasti-pidvalini-odnogo-zi-shlyahiv-reformuvannya-nan-ukrayini-_.html [in Ukrainian].
13. Kalachova, I. V. (Ed.). (2008). *Naukova ta innovacijna diyal`nist` v Ukrayini u 2007 roci* [Scientific and innovative activity in Ukraine in 2007]. Ky`yiv: DP "IVC Derzhkomstatu Ukrayiny`" [in Ukrainian].
14. Maly`c`ky`j, B., Popovy`ch, O. (2016, October 8). *Ukrayins`ka nauka: naslidky` polity`ky` "urizannya"* [Ukrainian science: implications of the policy of "cuts"]. *Dzerkalo ty`zhnya* [Mirror of the week], 36. Retrieved from http://gazeta.dt.ua/science/ukrayinska-nauka-naslidki-politiki-uri-zannya-_.html [in Ukrainian].
15. State Statistics Service of Ukraine. (n. d.). *Kapital`ni investy`ciyi v Ukrayini u 2010–2015 rr, sichni – berezni 2016 r.* [Capital investment in Ukraine in 2010–2015., January–March 2016]. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ6_u.htm [in Ukrainian].
16. Horbulin, V. (2016, November 5). *Tochka bifurkaciyi* [The point of bifurcation]. *Dzerkalo ty`zhnya* [Mirror of the week], 41. Retrieved from http://gazeta.dt.ua/internal/tochka-bifurkaciyi-_.html [in Ukrainian].